

NOVERBAL VOSITALARNING FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Yuldasheva Sarvinoz,

Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada noverbal vositalarning til va nutq jarayonidagi o'rni, ularning funksional xususiyatlari hamda kommunikativ ahamiyati tahlil qilinadi. Noverbal vositalar insonlar o'rtasidagi muloqotda fikrni to'liq, ta'sirchan va aniq ifodalashga xizmat qiluvchi muhim omillardan biri sifatida yoritiladi. Xususan, imo-ishora, mimika, pantomimika, nigoh, tana harakatlari, ovoz tembri, pauza va intonatsiya kabi vositalarning nutq mazmunini boyitishdagi o'rni ochib beriladi. Shuningdek, noverbal birliklarning verbal nutq bilan o'zaro munosabati, ularning axborotni to'ldirish, aniqlashtirish, kuchaytirish yoki emotsional-ekspressiv bo'yoq berish funksiyalari ilmiy-nazariy jihatdan izohlanadi. Maqolada noverbal vositalarning milliy-madaniy xususiyatlari hamda ularning badiiy va og'zaki nutqdagi ifodalanish shakllariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijasida noverbal vositalar kommunikatsiyaning ajralmas tarkibiy qismi ekanligi, ular nutq samaradorligi va ta'sirchanligini oshirishda muhim lingvopragmatik vosita bo'lib xizmat qilishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: noverbal vosita, kommunikatsiya, imo-ishora, mimika, pantomimika, intonatsiya, nutq, lingvopragmatika, emotsional-ekspressivlik, muloqot.

Аннотация. В данной статье анализируются место невербальных средств в языке и речевом процессе, их функциональные особенности и коммуникативное значение. Невербальные средства рассматриваются как один из важных факторов, обеспечивающих полное, выразительное и точное выражение мысли в процессе человеческого общения. В частности, раскрывается роль таких средств, как жесты, мимика, пантомимика, взгляд, движения тела, тембр голоса, пауза и интонация, в обогащении содержания речи. Кроме того, с научно-теоретической точки зрения объясняются взаимоотношения невербальных единиц с вербальной речью, а также их функции дополнения, уточнения, усиления информации и придания ей эмоционально-экспрессивной окраски. В статье особое внимание уделяется национально-культурным особенностям невербальных средств, а также формам их проявления в художественной и устной речи. В результате исследования обосновывается, что невербальные средства являются неотъемлемой частью коммуникации и служат важным лингвопрагматическим инструментом повышения эффективности и выразительности речи.

Ключевые слова: невербальные средства, коммуникация, жест, мимика, пантомимика, интонация, речь, лингвопрагматика, эмоционально-экспрессивность, общение.

Abstract. This article examines the role of nonverbal means in language and speech processes, their functional characteristics, and their communicative significance. Nonverbal means are interpreted as one of the essential factors that ensure complete, expressive, and accurate transmission of meaning in human communication. In particular, the study highlights the role of gestures, facial expressions, pantomime, gaze, body movements, voice timbre, pauses, and intonation in enriching the content of speech. The article also explains the relationship between nonverbal units and verbal speech, focusing on their functions in supplementing, clarifying, intensifying information, and adding emotional-expressive coloring. Special attention is paid to the national-cultural features of nonverbal means and to their manifestation in oral and literary discourse. The study argues that nonverbal means constitute an integral part of communication and serve as an important linguopragmatic tool in increasing the effectiveness and expressiveness of speech. The findings confirm that nonverbal elements are significant not only in everyday interaction but also in the broader analysis of philological and communicative processes.

Keywords: nonverbal means, communication, gesture, facial expression, pantomime, intonation, speech, linguopragmatics, emotional expressiveness, interaction.

Kirish. Hozirgi globallashuv va kommunikativ jarayonlar jadallashgan davrda insonlar o'rtasidagi muloqot nafaqat verbal, balki noverbal vositalar orqali ham samarali

amalga oshirilmoqda. Tilshunoslikda nutqning mazmuni va ta'sirchanligini ta'minlovchi muhim omillardan biri sifatida noverbal vositalar alohida o'rin egallaydi. Chunki inson o'z fikrini ifodalash jarayonida faqat so'zlar bilan cheklanib qolmay, balki turli imo-ishoralar, mimika, tana harakatlari, ovoz ohangi va boshqa ko'plab noverbal belgilar orqali uni boyitadi, aniqlashtiradi va kuchaytiradi. Ayniqsa, muloqot jarayonida axborotning katta qismi aynan noverbal vositalar orqali yetkazilishi, ularning lingvopragmatik ahamiyatini yanada oshiradi. Noverbal vositalar nutqning semantik va pragmatik qatlamlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular kommunikativ niyatni ifodalash, suhbatdoshga ta'sir o'tkazish, hissiy holatni namoyon etish hamda muloqotning umumiy samaradorligini ta'minlashda muhim funksiyalarni bajaradi. Shu bilan birga, noverbal birliklar har bir xalqning milliy-madaniy xususiyatlarini ham aks ettiradi, ya'ni ular nafaqat umumiy kommunikativ vosita, balki madaniy kod sifatida ham namoyon bo'ladi. Bu jihat ularni o'zbek filologiyasi doirasida o'rganishni dolzarb masalaga aylantiradi.

Zamonaviy lingvistika, xususan, lingvopragmatika va kommunikativ tilshunoslikda noverbal vositalarning o'rni va funksional xususiyatlarini tadqiq etish keng ko'lamda olib borilmoqda. Biroq ularning nutq tizimidagi funksional imkoniyatlarini, verbal vositalar bilan o'zaro aloqasini hamda badiiy va og'zaki nutqdagi ifodalanish xususiyatlarini kompleks tahlil qilish zarurati saqlanib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqola noverbal vositalarning funksional xususiyatlarini aniqlash, ularning kommunikativ jarayondagi rolini ilmiy asosda yoritishga qaratilgan bo'lib, tadqiqot natijalari nutq madaniyatini rivojlantirish, samarali muloqotni tashkil etish hamda lingvistik tahlilni chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Noverbal vositalar muammosi jahon va o'zbek tilshunosligida ko'plab olimlar tomonidan turli ilmiy yo'nalishlar doirasida tadqiq etilgan. Xususan, amerikalik olim Ray Birdwhistell (Berdvistell)[1] noverbal kommunikatsiyani tizimli ravishda o'rgangan ilk tadqiqotchilardan biri bo'lib, u kinesika (tana harakatlari tili) nazariyasini ishlab chiqqan. Uning fikricha, inson muloqotida axborotning katta qismi aynan tana harakatlari va imo-ishoralar orqali uzatiladi. Birdwhistell noverbal signallarni til tizimi bilan teng darajada muhim kommunikativ vosita sifatida talqin qiladi.

Shuningdek, amerikalik psixolog Albert Mehrabian[2] noverbal kommunikatsiyaning ta'sirchanlik darajasini empirik tadqiqotlar asosida asoslab bergan. Uning mashhur "7-38-55" qoidasi bo'yicha, muloqot jarayonida axborotning atigi 7 foizi so'zlar orqali, 38 foizi ovoz ohangi orqali, 55 foizi esa mimika va tana harakatlari orqali uzatiladi. Bu yondashuv noverbal vositalarning kommunikativ ustuvorligini ilmiy jihatdan asoslashga xizmat qiladi. Noverbal vositalarning madaniy xususiyatlarini o'rganishda amerikalik antropolog Edward Hall[3]ning ishlari alohida ahamiyatga ega. U "proksemika" nazariyasini ishlab chiqib, insonlar o'rtasidagi masofa, makon va hududiy munosabatlarning kommunikativ ahamiyatini ochib bergan. Hallga ko'ra, noverbal vositalar milliy-madaniy kod sifatida namoyon bo'ladi va har bir jamiyatda o'ziga xos tarzda shakllanadi.

O‘zbek tilshunosligida ham noverbal vositalar muammosi so‘nggi yillarda faol o‘rganilmoqda. Jumladan, A. Nurmonov[4] “O‘zbek tilining paralingvistik vositalari” asarida noverbal birliklarning lingvistik tabiati, ularning nutq jarayonidagi o‘rni va funksiyalarini ilmiy asosda tahlil qilgan. Olim noverbal vositalarni verbal nutqni to‘ldiruvchi va kuchaytiruvchi muhim kommunikativ birlik sifatida baholaydi.

Shuningdek, Sh.Kaxarova[5] o‘z tadqiqotida “Noverbal muloqotning tarkibiy qismlari, asosan, noverbal muloqotning kinesika, proksemika, haptika, paralingvistika kabi aspektlardan iborat ekanligi ta’kidlanadi. Ingliz o‘qituvchilari sinfda erkin va interaktiv muhit yaratish maqsadida kinetik vositalardan ko‘proq foydalanadilar. Masalan, o‘quvchini rag‘batlantirish uchun bosh barmoqni yuqoriga ko‘tarish, o‘quvchining kaftiga kaftini urish, qarsak chalish, o‘quvchining mushtiga musht urish eng ko‘p tarqalgan usul hisoblanadi” deya fikr bildiradi.

Yana bir o‘zbek olimi Sh.R.Atamurodov[6] tomonidan olib borilgan noverbal vositalarni tadqiq etish madaniyatlararo muloqotda yuzaga chiqadigan to‘qnashuvlar, kommunikativ xatolarning oldini olishi, madaniy shok holatini bartaraf etib, kommunikatsiyaning muvaffaqiyatli va samarali bo‘lishini ta’minlashi ta’kidlangan.

Umuman olganda, yuqoridagi ilmiy qarashlar shuni ko‘rsatadiki, noverbal vositalar muloqotning ajralmas qismi bo‘lib, ular axborotni uzatish, aniqlashtirish, kuchaytirish va emotsional rang berish kabi muhim funksiyalarni bajaradi. Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlarda noverbal vositalarning lingvopragmatik, lingvokulturologik va diskursiv jihatlarini kompleks o‘rganish zarurati dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda noverbal vositalarning funksional xususiyatlarini o‘rganishda **lingvopragmatik tahlil metodi** asosiy metod sifatida tanlandi. Ushbu metod noverbal vositalarning nutq jarayonidagi funksional yuklamasini, ularning kommunikativ vaziyatga bog‘liqligini hamda so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi. Lingvopragmatik yondashuv asosida imo-ishora, mimika, intonatsiya, pauza va boshqa noverbal birliklar nutq aktining tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinadi va ularning ma’no hosil qilishdagi roli ochib beriladi.

Tadqiqot jarayonida noverbal vositalar og‘zaki va badiiy nutq namunalaridan tanlab olinib, ular kommunikativ vaziyat, nutq ishtirokchilarining maqsadi, emotsional holati hamda kontekst bilan bog‘liq holda tahlil qilindi. Lingvopragmatik metod orqali noverbal birliklarning axborotni to‘ldirish, aniqlashtirish, kuchaytirish va emotsional-ekspressiv rang berish kabi funksiyalari aniqlanib, ularning verbal nutq bilan o‘zaro munosabati asoslab berildi. Ushbu metod tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta’minlash bilan birga, noverbal vositalarning kommunikativ samaradorlikka ta’sirini chuqur yoritishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Noverbal vositalarning funksional xususiyatlarini aniqlash maqsadida og‘zaki va badiiy nutqdan olingan misollar lingvopragmatik nuqtai nazardan

tahlil qilindi. Tahlil natijalari noverbal birliklarning nutq mazmunini boyitish, aniqlashtirish va emotsional rang berishdagi muhim rolini ko'rsatdi.

Birinchi misolda oddiy dialog vaziyati kuzatildi:

— “Keldingizmi?” (so'zlovchi jilmayib, boshini engil qimirlatadi).

Bu yerda verbal birlik neytral savol shaklida ifodalangan bo'lsa-da, **jilmayish va bosh qimirlatish** noverbal vositalari orqali nutqqa ijobiy emotsional rang beriladi. Lingvopragmatik jihatdan bu vositalar **kontakt o'rnatish va samimiyligni ifodalash** funksiyasini bajaradi.

Ikkinchi misolda:

— “Yaxshi...” (so'zlovchi ko'zini olib qochib, past ohangda gapiradi).

Mazkur vaziyatda “yaxshi” so'zi formal ravishda ijobiy bahoni bildiradi, ammo **ko'z qarashining qochirilishi va past intonatsiya** orqali yashirin norozilik yoki ishonchsizlik ifodalanadi. Bu holatda noverbal vositalar **verbal ma'noni inkor etuvchi pragmatik signal** sifatida namoyon bo'ladi.

Uchinchi misol badiiy nutqdan:

— Qahramon sukut saqladi, qo'llarini musht qilib, yerga tikildi.

Bu yerda **sukut (pauza), qo'l harakati va nigoh** noverbal vositalari orqali qahramonning ichki ruhiy holati – g'azab yoki iztirob ifodalanadi. Filologik tahlil shuni ko'rsatadiki, noverbal birliklar **psixologik holatni ochib beruvchi semantik vosita** vazifasini bajaradi.

To'rtinchi misolda auditoriya oldidagi nutqdan parcha:

— Ma'ruzachi muhim fikrni aytayotganda ovozini pasaytirib, keyin birdan balandlatdi.

Bu yerda **intonatsion o'zgarishlar** tinglovchilar e'tiborini jalb qilish va urg'u berish funksiyasini bajaradi. Noverbal vositalar nutqning **strukturaviy va ta'sirchanlik jihatini kuchaytiruvchi vosita** sifatida namoyon bo'ladi.

Beshinchi misolda kundalik muloqot:

— So'zlovchi gap orasida tez-tez qo'l harakatlaridan foydalanadi.

Bu holatda imo-ishoralar fikrni aniqlashtirish va vizual tarzda tasvirlash imkonini beradi. Lingvopragmatik jihatdan bu vositalar **axborotni to'ldirish va konkretlashtirish** funksiyasini bajaradi.

Oltinchi misolda badiiy tasvir:

— U sekin jilmaydi, ammo ko'zlarida g'am bor edi.

Bu yerda **mimika (jilmayish)** va **ko'z ifodasi** o'rtasidagi qarama-qarshilik murakkab emotsional holatni aks ettiradi. Bu noverbal vositalarning **ko'p qatlamli ma'no hosil qilish xususiyati** mavjudligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, noverbal vositalar nutq jarayonida quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi: kontakt o'rnatish, emotsional rang berish, yashirin ma'noni ifodalash, psixologik holatni ochish, axborotni to'ldirish va nutq ta'sirchanligini oshirish.

Ular verbal birliklar bilan uzviy bog‘liq holda ishlaydi va muloqotning umumiy samaradorligini ta‘minlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, noverbal vositalar insonlar o‘rtasidagi muloqot jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, ular nutq mazmunini boyitish, aniqlashtirish va ta‘sirchanligini oshirishda muhim funksional ahamiyatga ega. Lingvopragmatik tahlil asosida aniqlanganki, imo-ishora, mimika, pantomimika, intonatsiya, pauza va nigoh kabi noverbal birliklar nafaqat verbal nutqni to‘ldiradi, balki ayrim hollarda uning asl ma‘nosini o‘zgartirishi yoki yashirin mazmunni ochib berishi mumkin. Bu esa noverbal vositalarning kommunikativ jarayonda mustaqil semantik yuklamaga ega ekanligini tasdiqlaydi. Shuningdek, noverbal vositalar muloqotda emotsional-ekspressiv rang berish, suhbatdoshga ta‘sir o‘tkazish, kommunikativ niyatni aniq yetkazish hamda nutqning samaradorligini ta‘minlash kabi muhim vazifalarni bajaradi. Ularning verbal vositalar bilan o‘zaro uyg‘unligi nutqning to‘liqligi va mazmundorligini ta‘minlaydi. Tadqiqot davomida aniqlanganki, noverbal birliklar ayniqsa badiiy nutqda qahramonlarning ichki kechinmalarini ochib berishda, og‘zaki nutqda esa fikrni aniq va ta‘sirchan ifodalashda muhim lingvistik vosita sifatida xizmat qiladi. Umuman olganda, noverbal vositalarni kompleks o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ularning funksional xususiyatlarini chuqur tahlil qilish nutq madaniyatini rivojlantirish, samarali kommunikatsiyani shakllantirish hamda lingvistik tadqiqotlarni boyitishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Birdwhistell R. L. *Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication*. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970. – 336 p.
2. Mehrabian A. *Nonverbal Communication*. – Chicago: Aldine-Atherton, 1972. – 226 p.
3. Knapp M. L., Hall J. A. *Nonverbal Communication in Human Interaction*. – Boston: Wadsworth Publishing, 2010. – 512 p.
4. Nurmonov N. A. *O‘zbek tilining paralingvistik vositalari*. – Andijon. 1980 yi Abdurazzakova M. Noverbal muloqot va uning kommunikatsiyadagi o‘rni // Ilmiy maqolalar to‘plami. – Toshkent, 2020. – B. 45–50.
5. Atamuradov Sh. R. *O‘zbek-turk muloqot madaniyatida pragmatik to‘siqning ifodalanishi // filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati*. – Toshkent, 2024. – 56 b.
6. Kaxarova Sh. N. *O‘zbek va ingliz o‘qituvchilari muloqot xulqining qiyosiy tadqiqi // filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati*. – Farg‘ona, 2025.